

До спеціалізованої вченої ради ДФ 70.895.09
у Хмельницькому університеті управління та
права імені Леоніда Юзькова

ВІДГУК

офіційного опонента, кандидата юридичних наук, доцента

ШАНДРИ БОГДАНИ БОГДАНІВНИ

на дисертаційну роботу

ЖУРАВСЬКОЇ Олени Василівни на тему

**“Антропо-соціальні джерела формування права:
філософсько-правовий вимір”,**

подане на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 Право

Актуальність теми дослідження О.В. Журавської не викликає сумнівів і зумовлена тим, що трансформаційний характер українського суспільства зумовлює необхідність змін у праві, як одному із регуляторів суспільних відносин. Серед таких змін, в першу чергу, слід виділити необхідність наукового перегляду джерел формування права. Сьогодні більшість цивілізованих держав, зокрема і Україна, будують та реформують свої правові системи в гуманістичному напрямку, а людина визнається найвищою соціальною цінністю. Цей чинник і обумовлює необхідність врахування людського фактору у створенні та функціонуванні права. Зокрема, Конституцією України передбачено положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Оскільки природа людини обумовлює її потяг до спільного життя, взаємодії із собі подібними, то необхідним є врахування не тільки властивостей людини, з яких випливає право. Для того, щоб право розвивалось в правильному напрямку, слід будувати його на тих засадах, які виникають і в результаті взаємодії індивідів в соціумі. Такі джерела права визначаються як антропо-

соціальні, оскільки в них знаходять своє відображення «друга природа» як кожної конкретної людини, так і суспільства в цілому.

Дослідження антропо-соціальних джерел права дає можливість прийти до нового розуміння джерел права, в результаті чого актуалізується й роль самого права в суспільстві. Адже очевидним є той факт, що сьогодні, в умовах активних глобалізаційних процесів, роль права хоч і зростає, проте його авторитет в суспільстві зменшується.

Окрім цього, на сьогоднішній день, немає єдності в розумінні виникнення права: науковці поділились на дві категорії – представників школи природного та представників позитивного права. Така різносторонність поглядів спричиняє проблему в розумінні джерел права, а тому необхідно їх досліджувати в контексті як природно-правового, так і позитивно-правового підходів.

Питання дослідження окремих антропо-соціальних джерел формування права (справедливість, свобода) виникають ще з античних часів, зокрема у працях Платона, Сократа, Аристотеля. Вже в ті часи наголошувалось на тому, що право, побудоване на таких людських чеснотах, приноситиме тільки користь суспільству. В епоху середньовіччя право визнавалось як дароване Богом, а отже, джерелами права були Божі закони (Тома Аквінський, Августин Аврелій). Дослідження засад права в епоху Відродження характеризувалось поверненням до античних традицій. В період Нового часу Г. Гроцій вперше почав розглядати більш комплексно питання людського фактору в виникненні та функціонуванні права. Дослідженню джерел формування права в цей час певною мірою сприяли і Джон Локк та Томас Гоббс.

Проте, право розвивається паралельно суспільству, природа якого постійно еволюціонує. Тому питання антропо-соціальних джерел формування права залишається відкритим й сьогодні.

Дослідженню джерел права, зокрема антропо-соціальних, сприяли ряд таких науковців сучасності як Марченко М.Н., Мальцев Г. В., Максимов С. І.,

Бачинін В. А., Удовика Л. Г., Гриценко Г. Д., Рабінович П. М., Ковлер А. І., Сливка С. С., Грищук О. В., Рабінович С. П., Гудима Д. А., Трофименко В. А., Бігун В. С., Лубська М. В., Бандура О. О., Штурцев Ю. Ю., Погребняк С. П. та інші.

Але, не зважаючи на різноманіття праць, що стосуються впливу людини та суспільства на виникнення та функціонування права, комплексний аналіз антропо-соціальних джерел формування права відсутній.

Більшість науковців присвячують свої дослідження виявленню закономірностей виникнення, функціонування та розвитку окремих антропо-соціальних джерел формування (Грищук О. В. – гідність, Трофименко В. А. – розум та воля, Погребняк С. П. – справедливість, свобода, рівність і т. д.). Деякі науковці спрямовують свої дослідження в напрямку виявлення закономірностей взаємовпливу людини чи суспільства і права (Гриценко Г. Д., Удовика Л. Г. та ін.). У деяк працях йдеться про особливості права як соціального регулятора (Мальцев Г. В.).

Але цілісного дослідження проблеми антропо-соціальних джерел права українські філософи права поки що не зробили. Тому звернення дисертанта з його науковим керівником до цієї проблеми доречно і є їх посильним внеском у подолання певної прогалини у філософсько-правовій науці. Думається також, що цей доробок стане належним науковим підґрунтям для наступного поглиблення та осмислення зазначеної філософсько-правової проблеми.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірності та новизни. Наукові положення, висновки і рекомендації, викладені в дисертації, мають достатній ступінь обґрунтованості та достовірності, що підтверджується теоретичною та методологічною базою дослідження. Завдання дослідження сприяють досягненню мети роботи і пов'язані, насамперед, з аналізом стану наукової розробки обраної проблематики. Окремо проектувалося визначення

методологічних засад дослідження антропо-соціальних джерел формування права.

З-поміж першочергових завдань декларувалося з'ясування стану філософсько-правового дослідження джерел формування права та визначення методології дослідження. Також було заплановано з позицій філософії права з'ясувати джерельні властивості людської гідності, як концентрованого виразу розумового та вольового складників природи людини та їх вплив на формування права, а також охарактеризувати правосвідомість як ідеологічну (ідеальну) складову формування права в контексті джерельних можливостей ідеї права та правової доктрини.

Окрему увагу серед завдань дослідження відведено розкриттю змісту правової культури суспільства як духовно-ціннісної складової антропо-соціальних джерел формування права; з'ясовано джерельну природу правових цінностей (людська гідність, свобода, справедливість, рівність) та їх вплив на формування права; виявлено легітимаційну сутність та моральний зміст принципів права як антропо-соціального джерела формування права.

Коректно сформульований **об'єкт дослідження** і стосується він змісту та загальних характеристик джерел права. Чітким є і **предмет дослідження**, а саме антропо-соціальні джерела формування права.

Ступінь обґрунтованості та достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформованих у дисертації, підтверджується використанням монографічної та іншої наукової літератури, емпіричної бази. Аргументація всіх трьох розділів послідовна, конструктивна і логічно сформована. Належній обґрунтованості сприяли обрані дисертанткою методи дослідження, визначені відповідно до мети і завдань. Зокрема, з урахуванням комплексного характеру досліджуваної проблематики для виконання

поставлених завдань у дисертації були використані відповідні методи дослідження.

Системотворчими у дослідженні, виходячи з його завдань і мети, визначено антропологічний та соціальний підходи. З урахуванням комплексного характеру досліджуваної проблематики для виконання поставлених завдань у дисертації були використані такі методи наукового пізнання:

1) філософські: діалектичний метод – застосовувався для пояснення й аналізу процесу розвитку й взаємодії антропо-соціальних джерел формування права; метафізичний метод, що є основою школи природного права, для пояснення сталості й відносної незмінюваності ціннісних засад у праві;

2) загальнонаукові: системний метод, що забезпечив характеристику антропо-соціальних джерел формування права у системі джерел права; функціональний метод, що застосовувався в процесі аналізу напрямків взаємовпливу антропних та соціальних джерел формування права; структурно-функціональний – для дослідження антропо-соціальних джерел формування права як окремого явища, що характеризується певними елементами структури, внутрішніми зв'язками та закономірностями тощо;

3) спеціально-наукові (в тому числі спеціально-юридичні): формально-логічний метод, що дав можливість на основі дослідження існуючих концепцій виникнення і розуміння антропо-соціальних джерел формування права обґрунтувати нові теоретичні положення стосовно їх сутності; історико-правовий як засіб дослідження процесу виникнення та розвитку антропо-соціальних джерел формування права; тлумачення юридичних норм – для з'ясування морального змісту нормативно-правових приписів; порівняльно-правовий аналіз – з метою встановлення спільного та відмінного у поглядах представників правової думки щодо антропо-соціальних джерел формування права та ін.

Достовірність та наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження є першим в Україні комплексним

дослідженням на філософсько-правовому рівні антропо-соціальних джерел формування права.

У дисертації О.В. Журавської за результатами аналізу та узагальнення значного масиву наукових праць українських та зарубіжних правників, судової практики здійснено власні напрацювання та на їх основі зроблено висновки, які обумовлюють наукову новизну та достовірність одержаних в результаті дисертаційного дослідження результатів.

Зокрема, безумовну користь для розвитку філософсько-правової науки мають положення, що стосуються дослідження джерел права, тобто його змістовних (сутнісних) характеристик, що забезпечують норми матеріальною основою, надають праву обов'язковості, як сили, причини, які зумовлюють, створюють, покликають до життя право. Джерела формування права запропоновано розглядати як антропні та соціальні чинники, які впливають на формування (утворення і розвиток) права.

Цілком можна погодитися з обґрунтуванням автора антропних джерел формування права під гуманістичним кутом зору через розуміння духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської гідності як вищого прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності). Серед антропних джерел формування права виокремлено природу людини та правову свідомість.

Елементи наукової новизни притаманні виокремленню серед соціальних джерел формування права правової культури, соціально-правових цінностей та принципів права. Вибір таких складових обґрунтовано тим, що соціальна інтеграція не може базуватися лише на взаємному інтересі та залежності, а важливу роль відіграють дві її інші форми: соціальна солідарність та соціальне регулювання (зокрема, нормативне та ціннісне). Соціальні норми і цінності не

існують окремо, а складають два нероздільних аспекти правил: бажаний (цінності) і обов'язковий (норми). Сприйняті норми виступають як цінності, а утверджені цінності стають нормами, при цьому вони постійно взаємодіють і перетікають одна в одну.

Як видається, належно обґрунтовано авторкою головне методологічне завданням джерел формування права - виступати критерієм адекватності оцінки змісту позитивного права. Це поняття включає в себе об'єктивні та суб'єктивні аспекти, серед яких чільне місце духовна робота особистості, соціальної групи і всього суспільства щодо формування ціннісно-нормативної системи суспільства.

Окремі, важливі для розвитку концепції дисертації, положення удосконалено, зокрема йдеться про ідею сприйняття принципів права у якості джерела формування права, що пояснюється актуалізацією їх методологічного значення. З точки зору сучасної посткласичної гносеології правові явища повинні розглядатися не просто як соціокультурно обумовлені, але й в однаковому інтерсуб'єктивному значенні, що може бути адекватно відображене через конструкцію основних принципів права. В межах некласичного і неопозитивістського підходу можливе уявлення як про нормативний характер принципів, так і про принципи права як явище ідеологічне, тобто не зафіксоване в позитивному праві.

До таких положень можна віднести і формування автором поглядів на правосвідомість, що розглядається як ідеальне джерело формування права, яке охоплює правові ідеї, доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. Ідея права розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права.

Також рівнем удосконалення характеризується авторське бачення теоретичних позицій щодо джерел правового прогресу, якими визнано розв'язання суперечностей між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які

стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Сьогодні з впевненістю можна сказати, що провідними правовими ідеями права, які стали джерелом його прогресивного розвитку є ідея прав людини та ідея верховенства права.

Удосконалення зазнали і теоретичні позиції щодо бачення правових цінностей (людської гідності, рівності, свободи та справедливості) як таких, що через свою антропо-соціальну природу можуть і повинні вчиняти вплив на діюче позитивне право, як джерела його формування. Соціально-правові цінності визначають мету права, формують принципи права, а правові норми повинні розгортати цінності, транслюючи їх втілення в своєму нормативному змісті.

Набули подальшого змістовного розгортання обґрунтування соціального характеру формування права, що змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Таке тлумачення джерел формування права дозволяє забезпечити баланс між легітимними очікуваннями членів суспільства щодо правового регулювання тих чи інших сфер соціальних відносин і вимогами позитивного права.

Всебічно простежено уявлення про природу людини як джерело формування права. Серед властивостей людини виділено розум і волю, які обумовлюватимуть існування основних цінностей. Людська гідність, як концентрований вираз природи людини (її розумового та вольового складників), визнається антропним джерелом формування права.

Дисертація характеризується цілою низкою інших положень, що свідчать на користь оригінального характеру отриманих результатів.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження О.В. Журавської полягає у тому, що вони можуть бути використані у: науково-дослідній роботі – як основа для подальшого поглибленого теоретичного вивчення загальних і спеціальних питань джерел

формування права; правотворчості – для вдосконалення чинного законодавства під кутом зору об'єктивації та конкретизації джерел формування права, зокрема основних правових цінностей (людської гідності, свободи, справедливості, рівності); навчальному процесі – під час викладання та підготовки методичних матеріалів з навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Принципи права», а також у науково-дослідній роботі студентів. Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано при підготовці лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Повнота викладу положень дисертації в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Ознайомлення з опублікованими працями за темою дисертації О.В. Журавської дає можливість зробити висновок, що основні результати дисертаційного дослідження викладено у чотирьох наукових фахових статтях, з яких три опубліковані у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України, одна – у зарубіжному виданні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, та чотирьох тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Оцінка змісту дисертації. Ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження О.В. Журавської дозволяє дійти висновку, що робота містить результати її особистих досліджень. Висновки, пропозиції та рекомендації, у тому числі й ті, що характеризують наукову новизну, одержані авторкою особисто. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело (список використаних джерел складає 314 найменувань), зважаючи на тему дослідження, варто відзначити значний масив опрацьованої автором літератури та судової практики, що, безумовно, обумовлено предметом дослідження, проте одночасно підкреслює й достовірність зроблених висновків. Дисертаційне дослідження О.В. Журавської

містить посилання на згадані авторкою у тексті джерела інформації в разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; авторкою також дотримано вимоги норм законодавства про авторське право; надано повну й достовірну інформацію про результати наукової діяльності, а також використані методики дослідження. У дисертаційному дослідженні не виявлено ознак академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації та інших порушень, що могли б поставити під сумнів самостійний характер виконаного дослідження.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації. Не заперечуючи актуальність проведеного авторкою дослідження, наукову новизну, обґрунтованість і достовірність положень роботи, високий теоретичний рівень, а також практичну значущість результатів для вдосконалення юридичної практики, необхідно зазначити, що окремі положення дисертаційної роботи О.В. Журавської мають дискусійний характер, а деякі висновки потребують додаткової аргументації. Відтак назвемо основні з них:

1. У роботі в Розділі першому дисертантка слушно формулює бачення, що виникнення права можливе лише в суспільстві, яке тлумачиться як межі людського існування, в яких індивід усвідомлює свою причетність до цілого і прагне до нього. Тому суспільство ще називають генетичним джерелом права і розуміється як таке, що відноситься до походження, виникнення, процесу утворення, становлення права. При цьому дисертантка об'єднує ці всі феномени у межах джерел формування права. Проте у літературі (В.П. Малахов) виділяють три види джерел права: *джерела дії права*, тобто способи організації існуючого права, або джерела-форми права; *джерела аргументи*, які виступають засобом пояснення, обґрунтування і виправдання дії права, або джерела-докази; *джерела появи і зміни права*. Хотілось би почути міркування автора про місце і значення джерел аргументів у системі джерел права.

2. Доволі цікавим у Розділі другому бачиться сюжет, пов'язаний із виявленням і розгортанням визначальної властивості в характеристиці образу

людини - її відкритості, що зумовлюється великим потенціалом людини до свого розвитку, еволюції. Під кутом зору природи людини як джерела формування права, серед властивостей людини виділено розум і волю, які обумовлюватимуть існування основних цінностей. Як відомо, крім розуму і волі, людина наділена ще й емоційною сферою, яка має великий вплив на поведінку людини. Потребує пояснення дисертантки чому вона не віднесла до джерел формування права емоції і почуття.

3. У Розділі третьому дисертації авторка справедливо зазначає, соціально-правові цінності є невід'ємною частиною правової свідомості та антропо-соціальним джерелом формування права. З плином часу найбільш важливі правові цінності трансформувались у принципи права та знайшли своє продовження і конкретизацію у правових нормах. Погодимось, що найбільш виразними з правових цінностей, які чітко відображені у міжнародному та національному праві є людська гідність, свобода, справедливість та рівність. Проте у дисертації не знаходимо пояснення чому саме ці цінності виділено у якості джерел формування права.

4. Далі дисертантка пояснює виділення принципів права як джерела формування права актуалізацією загальних принципів права, що зумовлено сприйняттям права як соціокультурно обумовленого. Представники позитивістського типу праворозуміння не відносять принципи права до джерел права, оскільки вони не визнають правом ті явища правової реальності, які не регламентовані державою. Представники природного праворозуміння приділяють велику увагу неписаним принципам, які лежать в основі писаних законів (Р. Дворкін). Представники інтегративного праворозуміння розглядають правові принципи як вимоги узгоджувати власні дії з системою правових цінностей, що є джерелом формування законодавства правової держави (М. ван

Хук). Як зрозуміло з роботи, авторка стоїть на позиції інтегративного праворозуміння. У зв'язку з цим виникає питання практичної ілюстрації даного положення, наприклад, у рішеннях суду.

Разом з тим, зазначені вище зауваження та дискусійні положення роботи не знижують в цілому високого наукового рівня дисертаційного дослідження О.В. Журавської, не стосуються концептуальних положень дисертації та не применшують належний рівень рецензованого дослідження.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Журавської Олени Василівни на тему “Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір” відповідає вимогам, встановленим п.п. 9, 10, 11, 12 Постанови Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії від 06 березня 2019 року №167, є завершеною самостійною науково-дослідною роботою, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що розв'язують конкретне наукове завдання, і яка має істотне значення для філософії права, а його авторка – Журавська Олена Василівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право.

Офіційний опонент:

Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Ужгородського
національного університету

ШД
Богдана ШАНДРА

Підпис доц. Шандри **Б. Б. засвідчую**
вчений секретар ДВНЗ «УжНУ»

llllll
Олена МЕЛЬНИК